

مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی

بررسی دیدگاه‌های مختلف درباره تجرد نفس در فلسفه اسلامی

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته فقه و معارف اسلامی

گرایش؛ فلسفه اسلامی

نگارش؛ محمد تقی شهاب

استاد راهنما: حجة الاسلام و المسلمین عسکری سلیمانی امیری

استاد مشاور: حجة الاسلام و المسلمین حسین دیبا

آذر ۱۳۸۵

کتابخانه جامع مرکز جهانی علوم اسلامی

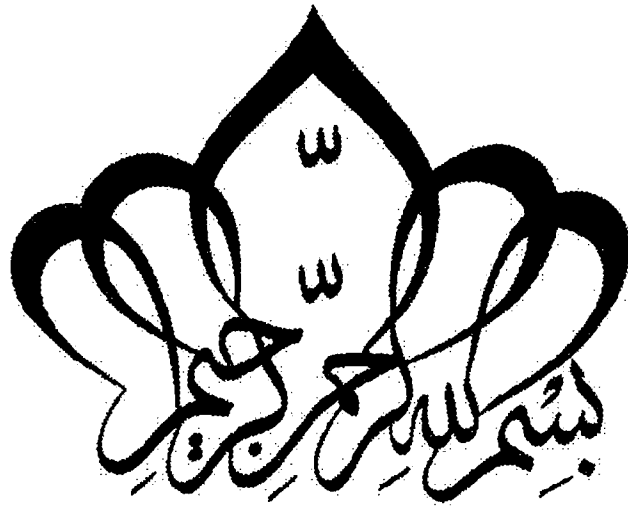
شماره ثبت: ۷۶۹

تاریخ ثبت:

□ مسئولیت مطالب مندرج در این پایان نامه به عهده نویسنده می باشد.

□ هرگونه استفاده از این پایان نامه با ذکر منبع، بلاشکال است و نشر آن

در داخل کشور منوط به اخذ مجوز از مرکز جهانی علوم اسلامی است.

تقدیر و تشکر

حمد و ستایش مخصوص خدایی است که آگاه به نیت انسان‌هاست و درود بی‌پایان برسید کائنات و گل سرسبد عالم خلقت حضرت محمد بن عبدالله صل الله علیه وآله وسلم و آل طاهرین و معصومین آن حضرت باد.

سپس بر خود لازم می‌دانم که به پاس زحمات فراوان استاد محترم راهنما حجة الاسلام و المسلمین آقای **عسکری سلیمانی امیری** و استاد محترم مشاور حجة الاسلام آقای **حسین دیبا** که رهنمودهای بی‌دریغ‌شان چراغ پر فروغ راهنما بوده و اگر بهره‌ای علمی در این رساله یافت شود آن را از خرمن دانش این اساتید بزرگوار و محترم می‌دانم، صمیمانه کمال تقدیر و تشکر می‌نمایم.

و همچنین از ریاست محترم مرکز جهانی علوم اسلامی حجة الاسلام آقای **دکتر اعرافی** و مدیر محترم مدرسه فقه و معارف اسلامی حجة الاسلام آقای **محمادی** و سایر دست اندرکاران آموزش و پژوهش که زمینه‌ای انجام چنین پژوهش‌هایی را فراهم نموده‌اند کمال سپاس و تشکر را دارم.

اهداء

به اول مظلوم عالم، اميرالمؤمنين
علی(ع) که خود همچون شمع سوخت تا
جهان را از ظلمت و تاریکی برهاند.

چکیده

در این نوشتار، تحقیقات خود را در دو فصل و یک خاتمه تنظیم کرده‌ام:
فصل اول: در مورد بررسی کلیات و تعاریف است، در این فصل به پیشینه و تاریخچه تجرد نفس و اعتقاد به موجود مجرد در بعضی ادیان پرداخته بعد مفهوم نفس و تعاریف نفس از نظر فلاسفه اسلامی آورده شده سپس مفهوم مادی و مجرد و احکام آنها بررسی شده و در ادامه فصل اول سخن از جوهریت نفس و همچنین اثبات آن با ادله در میان آمد.

فصل دوم: که اصل پایان‌نامه را تشکیل می‌دهد به «تجرد نفس ناطقه» اختصاص دارد در اصل تجرد نفس ناطقه بین فلاسفه اسلامی اختلاف نظری وجود ندارد ولی در اینکه گستره این تجرد در چه حد می‌باشد، اختلاف نظر جدی و عمیقی بین دو فیلسوف نامدار اسلامی شیخ الرئیس و صدرالمতألهین به وجود آمده است. ملاصدرا اولین فیلسوفی است که تجرد همه صورت‌های علمی اعم از حسی، خیالی، وهمی و عقلی را اثبات نموده که در برخی از ادله‌ها آورده شد. در صورتی که شیخ الرئیس تنها تجرد صورت‌های عقلی را اثبات می‌کند صورت‌های حسی وهمی و خیالی را مادی می‌داند. طبق این بیان از نظر صدرالمتألهین همه حیوانات و انسان‌هایی که درک عقلی ندارد ولی از ادراکات حسی برخوردارند مجرد مثالی هستند در حالی که از نظر ابن سینا مادی هستند. و در ادامه بحث دلایل متعدد تجربی بر اثبات تجرد نفس مطرح شد بعد از اثبات تجرد نفس ناطقه از طریق دلایل عقلی و تجربی به سخنان منکرین تجرد نفس پرداختم از آنجایی که مادیون و تجربی مذهب‌ان به هیچ حقیقتی و رای ماده قائل نیستند و تلاش می‌کنند هر حقیقتی را با تجربه‌های حسی و شواهد مادی اثبات نمایند نظر آنها را بیان کردیم و معلوم گردید که آنها در توجیه و تفسیر مادی آثار و افعال نفس و پدیده روحی ناکامند بعد از بررسی ادله‌ی موافقین و مخالفین تجرد نفس ناطقه در نهایت تجرد نفس ناطقه ترجیح داده می‌شد سپس به کیفیت پیدایش وجود نفس پرداختیم که آیا جسمانیة الحدوث است یا روحانیة الحدوث و در صورت حادث بودن، چگونه به مرحله‌ای تجرد می‌رسد.

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات و تعاریف

۲	مقدمه .....
۴	تعریف مسأله و بیان سؤال‌ها .....
۴	سؤال اصلی .....
۴	سؤال‌های فرعی .....
۵	فرضیه تحقیق .....
۵	ضرورت تحقیق .....
۵	پیشینه تحقیق .....
۶	روش تحقیق .....
۶	هدف تحقیق .....
۶	تاریخچه تجرد نفس .....
۷	تاریخچه تجرد نفس در فلسفه اسلامی .....
۸	بررسی مفهوم نفس .....
۸	نفس در لغت .....
۸	نفس در اصطلاح فلاسفه .....
۹	دیدگاه ابن سینا .....
۱۰	جایگاه نفس در آفرینش الهی .....

- ۱۰ ..... قوس صعود و نزول
- ۱۱ ..... آیا تعریف نفس امکان پذیر است؟
- ۱۲ ..... تعریف نفس
- ۱۳ ..... تعریف نفس از نظر ابن سینا و ملاصدرا
- ۱۴ ..... توضیح قیودات در تعریف
- ۱۶ ..... تعریف نفس مجرد
- ۱۷ ..... تعریف نفس انسان
- ۱۸ ..... بررسی مفهوم مادی
- ۱۸ ..... ماده در لغت
- ۱۸ ..... ماده در اصطلاح فلاسفه
- ۱۹ ..... احکام مادی
- ۱۹ ..... تعریف جسم
- ۲۰ ..... محدوده صفات اصلی جسم زمان و مکان
- ۲۰ ..... مکان
- ۲۱ ..... زمان
- ۲۳ ..... نظریه ملاصدرا
- ۲۴ ..... بررسی مفهوم مجرد
- ۲۴ ..... مجرد در لغت
- ۲۴ ..... مجرد در اصطلاح فلاسفه
- ۲۴ ..... مجرد بر دو نوع است
- ۲۵ ..... احکام مجرد

۱. تقسیم ناپذیری موجود مجرد ۲۵
۲. بی‌نیازی موجود مجرد از مکان ۲۶
۳. انطباق مناظر بزرگ در موجود مجرد ۲۶
- مفهوم موجود فراتر از جهان مادی ۲۷
- سؤال و پاسخ ۲۸
- جایگاه نفس در فلسفه اسلامی ۲۹
- مقدمه ۲۹
- جوهر و عرض چیست؟ ۲۹
- عرض در فلسفه ۲۹
- جوهر در فلسفه ۳۰
- اقسام جوهر ۳۰
- جوهر ۳۰
- جوهر و عرض بودن نفس در فلسفه غرب ۳۱
- آیا نفس موجود جوهر است یا عرض؟ ۳۲
- ادله ملاصدرا بر اثبات جوهریت نفس ۳۲
- اثبات مقدمه اول ۳۲
- دلیل دیگر بر اثبات جوهریت نفس ۳۳
- اثبات وجود و استقلال نفس ۳۳
- مقدمه ۳۳
- آیا در انسان غیر از جسم او چیزی دیگر وجود دارد یا خیر؟ ۳۴
- آیا نفس غیر از مزاج است؟ ۳۴

۳۵	ادله عام اثبات نفس انسان در فلسفه اسلامی
۳۵	۱. از راه مشاهده آثار گوناگون
۳۶	۲. از راه حرکت برخلاف مقتضای طبیعت
۳۷	بیان شهید بزرگوار استاد مطهری در اثبات نفس
۴۱	ادله خاص بر اثبات نفس انسان
۴۱	۱. برهان انسان معلق در فضا
۴۱	۲. برهان استمرار
۴۲	۳. برهان حالت خواب و مستی
۴۲	۴. پی بردن به مؤثر حقیقی

فصل دوم: تجرد نفس انسان در فلسفه اسلامی

۴۵	مقدمه
۴۶	ادله موافقین تجرد نفس انسان و نحوه بررسی آن
۴۷	درک حقیقت بسائط
۴۸	تقریر برهان
۴۹	اشکال بر دلیل
۴۹	جواب اشکال
۵۰	برهان «خلاء طلق»
۵۰	طرح برهان
۵۲	تجرد نفس انسان از راه صور کلی معقول
۵۳	اعتراض بر دلیل

۵۳	.....	جواب اعتراض
۵۵	.....	تجرد نفس از راه علم حصولی
۵۵	.....	مقدمه
۵۵	.....	اما دلیل
۵۷	.....	تجرد نفس از راه علم حضوری
۵۷	.....	تقریر دلیل
۵۸	.....	اعتراضات شاگردان شیخ
۵۹	.....	جواب شیخ
۵۹	.....	اعتراض دوم
۶۰	.....	جواب شیخ
۶۰	.....	دیدگاه غزالی
۶۱	.....	اشکال ابن قیم
۶۲	.....	اشکالات فخررازی
۶۲	.....	اشکال نخست
۶۳	.....	پاسخ اشکال
۶۳	.....	اشکال دوم فخررازی
۶۴	.....	پاسخ ملاصدرا به اشکال
۶۴	.....	دیدگاه ملاصدرا درباره این دلیل
۶۵	.....	شیخ اشراق
۶۵	.....	بیان علامه درباره‌ی دلیل
۶۶	.....	خلاصه بیان علامه در مورد استدلال

۶۷	برهان غزالی بر تجرد نفس انسان.....
۶۷	اشکال.....
۶۸	استقلال تعقل از قوای بدنی.....
۶۹	اشکالات برهان.....
۶۹	اشکال اول.....
۷۰	اشکال دوم.....
۷۱	اشکال سوم.....
۷۲	جواب.....
۷۲	قدرت نفس مجرد بر انجام افعال غیر متناهیه.....
۷۳	اشکال فخررازی بر دلیل.....
۷۴	جواب از اشکال فخررازی.....
۷۴	اشکال دیگری از فخررازی بر برهان.....
۷۵	جواب اشکال.....
۷۵	اعتراض بر این جواب.....
۷۶	تجرد نفس از راه تعقل امور شاکت الادراک.....
۷۷	دیدگاه ملاصدرا در خصوص این دلیل.....
۷۸	دیدگاه فخررازی.....
۷۸	اعتراض ملاصدرا بر سخن فخررازی.....
۷۹	اثبات تجرد نفس ناطقه از راه استحضار مسائل فراموش شده.....
۸۰	استحاله انطباق کبیر در صغیر.....
۸۲	اثبات تجرد نفس از راه انقسام ناپذیری علم.....

- تقریر برهان ۸۲
- تجرد عالم و مدرک ۸۳
- اثبات نفس از راه تجرد ادراک ۸۴
- نبودن ادراک در صورت نبودن تمرکز نفس ۸۶
- اثبات نفس انسان از راه قدرت نفس بر مقایسه صور ادراکی ۸۶
- اثبات تجرد نفس ناطقه از راه فقدان ویژگی های قوای جسمانی در قوه عاقله ۸۷
- حکم در ادراکات مال نفس است ۸۸
- علم ارتقای وجودی انسان بسوی مدرک ۸۹
- بدن مسخر نفس ناطقه ۹۰
- مدرک همه قوا شیء واحد است ۹۰
- استقلال نفس از هر دو بدن ۹۱
- اثبات تجرد نفس از طریق رؤیا ۹۲
- مخاطب واقعی نفس است ۹۴
- فطرت سلیم انسان ها شاهد بر تجرد نفس ۹۵
- صدور افعال ابداعی از نفس انسان ۹۶
- نفس ناطقه انسان فوق تجرد عقلانی دارد ۹۷
- دلایل حسی و تجربی بر تجرد نفس انسان ۹۹
- مقدمه ۹۹
- علم اسپری تیسیم یا رابطه با ارواح ۱۰۰
- دلیل تجربی بر تجرد نفس ناطقه الهامات و غیب گویی ۱۰۱
- دلیل تجربی به تجرد نفس انسان - هیپنوتسیم ۱۰۳

- ۱۰۴ ..... دلیل تجربی بر تجرد نفس انسان - جدایی روح از بدن
- ۱۰۶ ..... ادله‌ی مخالفین تجرد نفس انسان و نحوه‌ی بررسی آن
- ۱۰۶ ..... آرای متکلمان درباره‌ی نفس
- ۱۰۷ ..... آرای محدثان
- ۱۰۷ ..... ادله مادیون بر انکار تجرد نفس
- ۱۰۹ ..... پاسخ ادله مادیون
- ۱۱۰ ..... نظریات دیگر از مادیین بر انکار تجرد نفس انسان
- ۱۱۱ ..... پاسخ اقوال مادیین
- ۱۱۴ ..... رفتار گروهی منطقی - فلسفی
- ۱۱۶ ..... مرگ پایان همه چیز
- ۱۱۹ ..... خلاصه‌ای دیدگاه راسل و نقد آن
- ۱۱۹ ..... نقد دیدگاه راسل
- ۱۲۲ ..... کیفیت پیدایش نفس انسان
- ۱۲۲ ..... مقدمه
- ۱۲۲ ..... قدم نفس
- ۱۲۳ ..... حدوث نفس انسانی
- ۱۲۴ ..... ادله قایلین به حدوث نفس انسان
- ۱۲۷ ..... دو دیدگاه متفاوت (حدوث جسمانی یا حدوث روحانی)
- ۱۲۷ ..... نظریه روحانیت الحدوث
- ۱۲۷ ..... ادله شیخ الرئیس بر حدوث نفس همراه بدن
- ۱۲۸ ..... نظریه جسمانیت الحدوث

- ۱۲۹ ..... ادله ملاصدرا بر حدوث جسمانی نفس انسان
- ۱۳۱ ..... مبانی ملاصدرا در رسیدن نفس به تجرد
- ۱۳۱ ..... تشکیک در وجود
- ۱۳۲ ..... نقش تشکیک وجود در تجرد نفس انسان
- ۱۳۳ ..... آیا حصول تجرد نفس دفعی است یا تدریجی؟

فصل سوم: جمع‌بندی و خاتمه

- ۱۳۶ ..... جمع‌بندی
- ۱۳۸ ..... تجرد برزخی
- ۱۳۹ ..... تجرد عقلی
- ۱۳۹ ..... تجرد اتم
- ۱۴۰ ..... انکار تجرد نفس انسان
- ۱۴۱ ..... فهرست منابع

فصل اول

کلیات و تعاریف

مقدمه

حمد و ثنا خدایی را سزد که نفس انسانی را مظهر و مثال برای ذات و صفات و افعال خود آفرید تا معرفت و شناخت آن نردبانی باشد برای معرفت رب جل و علا و درود و سلام فراوان بر بندگان برگزیده او و هادیان خلق بسوی مبدأ و معادش خصوصاً سرور کائنات و خاتم رسولان محمد مصطفی (ص) و خاندان پاکش (ع) محوری‌ترین مسائلی که در طول تاریخ، اندیشه و ذهن بسیاری از دانشمندان را به خود معطوف داشته است سه محور اساسی «خداشناسی» «جهان‌شناسی» و «انسان‌شناسی» بوده است در این میان «انسان‌شناسی» از ویژگی خاصی برخوردار است زیرا انسان‌شناسی راهگشای خداشناسی است همان طوری که غفلت از خداوند ملازم با انسان‌ناشناسی و غفلت از خود است: «وَلَا

تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ أُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ»^۱.

هر قدر معرفت انسان به نفس خود بیشتر و عمیق‌تر شود، تا جایی که بتواند حقیقت وجود خویش را بدون حاجب و مانعی با علم حضوری و شهودی بیابد قهراً معرفت او نسبت به رب خویش بیشتر و عمیق‌تر خواهد شد قرآن کریم تفکر در نفس و خودشناسی را یکی از راه‌های هدایت آدمی معرفی می‌نماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا

يَضْرُكُم مِّنْ ضَلٍّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فِيمَنْبُتِكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ»^۱

به علاوه اینکه از یک طرف انسان‌شناسی ارتباط تنگاتنگی با مبانی اعتقادی و احکام اجتماعی انسان دارد. به عنوان نمونه، اعتقاد به اصل معاد مبتنی بر این است که انسان را صاحب روحی بدانیم که بعد از مرگ بدن، باقی مانده و بابرپایی قیامت، دوباره به این بدن باز می‌گردد اگر ما در نفس‌شناسی به چنین نگرشی از نفس‌نرسیم، موضوع معاد، تصویر روشنی نخواهد داشت.

شهید مطهری در این باره می‌فرماید:

مسأله روح و نفس و بقای روح پس از مرگ، از امهات معارف اسلامی است. نیمی از معارف اصیل غیر قابل انکار اسلامی بر اصالت روح و استقلال آن از بدن و بقای بعد الموت آن استوار است، همچنان که انسانیت و ارزشهای واقعی انسانی بر این حقیقت استوار است و بدون آن، همه آنها موهوم محض است.^۲

از طرف دیگر اعتقاد به روح و اصالت آن جایگاه بلندی در فلسفه اخلاق و نظام تعلیم و تربیت دارد. اعتقاد به نفس و کمال‌پذیری آن از اصول علم اخلاق است زیرا شالوده مباحث اخلاقی بر اصل نفس متعالی انسان و کمال‌پذیری و تأثیرپذیری آن از افعال و اخلاق استوار است و مهم‌ترین هدف در علم اخلاق و خودسازی (تعالی نفسانی) است.^۳

در طول تاریخ بشر، همواره چند پرسش اساسی، ذهن کنجکاو حقیقت‌جوی انسان را به خود مشغول داشته تا انسان در پی آن باشد که پیش از هرچیز و بیش از همه به آنها پردازد. از جمله این پرسش‌ها پرسش از (حقیقت انسان و پایان او) است که آن انسان موجودی

۱. سوره مائده، آیه ۱۰۵.

۲. مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج ۲، ص ۵۰۷.

۳. ر.ک. محمد تقی مصباح یزدی، شرح جلد هشتم اسفار اربعه، ج ۱، ص ۲۴.

است تک ساحتی؟ (یعنی تمام حقیقت انسان در همین بدن مادی خلاصه می‌شود؟ و با فرارسیدن مرگ، متلاشی گشته و برای همیشه نابود خواهد شد؟) و یا اینکه او موجودی است چند ساحتی؟ و ورای این بدن مادی، حقیقت دیگری مجرد و غیر مادی وجود دارد. آنچه که توسط اندیشمندان و فلاسفه، مبرهن گشته، این است که انسان موجود تک ساحتی نیست، بلکه حقیقت دیگری ورای بدن مادی او وجود دارد. و تنها با فرارسیدن مرگ متلاشی و نابود نشده، بلکه دارای ابدیت و حیات جاوید خواهد بود و آن را «نفس» یا «روح» و اسم‌های دیگر نامیده‌اند. و همین حقیقت است که مبدأ همه‌ی افعال یا آثار او اعم از حرکات و ادراکات می‌باشد.

تعریف مسأله و بیان سؤال‌ها

انسان حقیقتی است پیچیده، و ابعاد وجودی او بسیار مخفی است مهمترین مسأله در مورد انسان حقیقت وجودی اوست، که آیا حقیقتی صرفاً جسمانی است یا مجرد؟ اگر مجرد است نحوه‌ی تجرد او چگونه است؟

سؤال اصلی

آیا نفس انسان مجرد است؟

سؤال‌های فرعی

۱. ادله‌ی تجرد نفس انسان کدام است؟
۲. کدام یک از آن ادله قابل قبول است و چه نوع تجردی را اثبات می‌کند؟
۳. فلاسفه‌ی اسلامی چگونه به شبهات منکرین تجرد نفس انسان، پاسخ می‌دهند؟
۴. نسبت مسأله تجرد نفس با نظریاتی مختلف در مورد حدوث نفس چیست؟

فرضیه تحقیق

نفس در انسان غیر از بدن و امر مجرد است و مجرد آن در انسان مقول به تشکیک است.

ضرورت تحقیق

یکی از مهم‌ترین مسائل فلسفی که در میان فلاسفه مطرح بوده بحث نفس می‌باشد و با ارزش‌ترین بحث در مباحث مربوط به نفس مسأله «تجرد» آن می‌باشد و عالم پس از مرگ معنا و مفهوم پیدا می‌کند و با اثبات تجرد نفس است که می‌توان به چگونگی معاد، انسان در قیامت و رسیدن او به لذت‌ها و عذاب‌های الهی پی برد، لذا به خاطر ارتباط مسأله نفس با مبانی اعتقادی ما، جا دارد که هرچه بیشتر در این زمینه تحقیق شود به همین علت فلاسفه اسلامی قسمت عمده‌ای از مباحث نفس خود را به این موضوع اختصاص داده‌اند.

پیشینه تحقیق

آن گونه که کتاب‌های تاریخ فلسفه گزارش می‌کند، حد اقل دو هزار و پانصد سال قبل، نخستین فیلسوفان یونانی، دیدگاه‌های ویژه‌ای در مورد نفس داشته‌اند. آنچه از بررسی نظریات آنان به دست می‌آید این است که غالب این فلاسفه به حقیقتی غیر از بدن انسان معتقد بودند. اما اینکه این حقیقت، چگونه حقیقتی است، اتفاق نظر وجود نداشته‌اند.

ارسطو بحث نفس را به صورت مستقل مطرح کرده است و فلاسفه اسلامی توجه خاصی به بحث «علم النفس» او داشته و به همین جهت کتاب‌های مستقل در این موضوع به رشته تحریر آورده‌اند.

شیخ الرئیس که به عنوان نابغه شرق در معارف بشری و عقلی شهرت دارد، کتاب‌های زیادی در مورد نفس نوشته‌اند.

همچنین ملاصدرا شیرازی توجه خاصی به این موضوع داشته است. سایر حکمای